

**ТВОРЧИСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
В ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ:
ОСОБИСТІТЬ – ЛІТЕРАТУРА – ТЕКСТ.
МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ТВОРІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

УДК 821.161.2.09

Олександра Вісич

**ПОЕЗІЯ ОКСАНИ ЗАБУЖКО «ЗАДЗЕРКАЛЛЯ:
ПАНІ МЕРЖИНСЬКА»: ДРАМАТИЗАЦІЯ МЕТАТЕКСТУ**

Стаття присвячена аналізу поезії Оксани Забужко «Задзеркалля: пані Мержинська» та розмаїття форм метатексту в ній. Окрему увагу приділено засобам драматизації в цьому ліричному творі. Доведено, що метатекстуальні компоненти на кшталт біографії Лесі Українки й алюзій на її твори створюють ефект міні-п'єси.

Ключові слова: метатекст, драматизація лірики, трагедія, репліка, Леся Українка.

Термін «метатекст» стрімко увійшов у літературознавство ХХ ст., породивши численні варіації і не менш численні дебати, починаючи з тлумачень «важковаговиків» Барта й Ліотара або Бахтіна й Лотмана. Сьогодні можемо констатувати одночасне функціонування низки різновекторних трактовок феномену метатексту й можливість синтезованого їх застосування в літературознавчому аналізі художніх творів. Зокрема, у цьому дослідженні стане продуктивною актуалізація кількох засадничих метатекстуальних концепцій. Насамперед, це розуміння метатексту як пояснювального механізму й водночас суголосного явища самосвідомості літератури, – обидва підходи фіксують рефлексивність творчості, спрямовану назовні, на пізнання загальних законів буття, або всередину – на розкриття природи творчості. Тому об'єктом метатекстової рефлексії може бути й особистість митця, творчий процес, природа таланту, проблеми художньої свідомості тощо.

Тракування метатексту як зовнішньої щодо тексту конструкції сприяє схематизації аналізу тексту завдяки визначенню чіткої струк-

тури взаємодії первинних і похідних художніх елементів. Причому первинні тексти часом визначаються як такі, що займають вершинне положення в ієрархії текстів і більшою чи меншою мірою детермінують появу нових текстів певної культури.

Важлива ознака метатексту – конденсована літературність, адже «він вбирає у себе художні та нехудожні жанри, дозволяє варіативність складу, не наділений універсальними змістовими прикметами, але водночас створює особливу комунікативну ситуацію, що змушує сприймати окремі твори як співвіднесені одне з одним висловлювання» [цит. за: 3, с. 23].

Завдання цього дослідження полягає у виявленні форм метатексту в поезії Оксани Забужко «Задзеркалля: Пані Мержинська» та його ролі в драматизації цього ліричного твору.

Творчий діалог Оксани Забужко й Лесі Українки вже давно привернув увагу літературознавців, на що вказують такі статті, як «Жіноче письмо на порубіжжі віків (Леся Українка, Оксана Забужко)» Н. Зборовської, «Леся Українка – Оксана Забужко: до проблеми творчої комунікації» О. Шаф, «Месниця? Зрадниця? Феміністка? Міф про Клітемнестру в поезії Оксани Забужко» Г. Біберової та ін. Насамперед ідеться про інтертекстуальне поле поетичних та прозових творів нашої сучасниці, зокрема роману «Музей покинутих секретів», повістей «Інопланетянка», «Дівчатка», віршів «Бульвар Лесі Українки», «Балада про горду царівну», «Клітемнестра» тощо. Впадає в око не лише суголосність у моделюванні образів, а й певна дискусійність творчих світів Оксани Забужко й Лесі Українки. Приміром, за Г. Біберовою, останній зі згадуваних творів є своєрідною «полемікою Клітемнестри Забужко із Лесиною Кассандрою» [1, с. 58].

Дослідники слушно констатують, що «комунікування Лесі Українки та Оксани Забужко реалізується широко – як взаємодія свідомостей»... й «увиразнюється часовою віддаленістю їхніх епох» [7, с. 244]. Л. Масенко стверджує наявність у творах Оксани Забужко «спадкоємного зв'язку» із символікою й образно-сисловою системою творів» знаменитої попередниці та виокремлює в її художньому дискурсі так званій «код Лесі Українки». Власне прочитанню сутності коду Лесі Українки присвячена відома праця Забужко-філософа «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій». Особливо прискіпливо крізь призму творчості Лесі Українки авторка книги аналізує проблему жіночої ідентичності в широкому культуротворчому

контексті. Погляд на жінку як текст, актуалізований нині, запропоновано у вірші Оксани Забужко «Задзеркалля: Пані Мержинська» (збірка «Автостоп»). Не можна не звернути уваги на інтертекстуальний складник назви твору, що містить покликання на відомий роман Льюїса Керрола «Аліса в Задзеркаллі», який визначає специфічну структуру хронотопу поезії. За задумом авторки «Задзеркалля» – текст-гра, текст-провокація, спроба уявити альтернативну біографію Лесі Українки, запропонувати її вигадану іпостась, відкинувши на маргінеси справжню мистецьку самореалізацію як нонсенс.

У невеликому за обсягом творі поетесі вдалося порушити низку питань, у фокусі яких перебуває феномен особистості Лесі Українки. Насамперед поезія заслуговує прочитання в гендерному ключі. Змальована в ній ілюзія можливої сімейної ідилії – своєрідна спроба створити ілюстрацію до проблеми статі й культуротворчості. Дослідники слушно зауважують недовіру Оксани Забужко до родинного гнізда, яке традиційно вважають чи не максимальним полем для самовираження жінки. Однак потенціал творчої особи, свідомо чи несвідомо, завжди виходитиме за окреслені кордони цього простору. Інтерес до розмаїтих міркувань на тему сімейного щастя не був чужим і для Лесі Українки. Причому знаходимо в її текстах чимало іронічних висловлювань з цього приводу. У п'єсі «Блакитна троянда», наприклад, *bonvivant* Милевський у розмові про класичні зразки кохання кидає таку фразу: «А Данте, може, якби мав щастя познайомитися з своєю Беатріче ближче, то теж, може, попросив би її руки, щоб приміряти на неї шлюбний перстень. Тоді б ми мали не “Божественну комедію”, а просто комедію під назвою “Як у людей, так і у нас”» [5, с. 32]. Оксана Забужко не вдається до відкритої іронії, навпаки – її зображення стосунків «як у людей» на диво гармонійні, респектабельні, піднесені мало не до ідеалу в його побутовому повсякденні або ж у загальноприйнятому розумінні жіночого щастя. І контрастом до цієї самодостатності звучать різкі акорди, що є покликом з іншого, віртуального у вимірах пані Мержинської світу.

Опозицією до затишно влаштованого життя Лариси Петрівни виступає відлуння твору Лесі Українки «Одержима». Варто нагадати, що драматична поема «Одержима» була написана біля смертного одра тяжкохворого Мержинського. У листі до Івана Франка Леся Українка відверто коментувала свій катарсисний стан у момент народження твору: «...я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду

довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогею. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: “J’en ai fait un drame...”» [6, с. 163]. Без перебільшення можна стверджувати, що ця ніч стала кульмінацією у творчому поступі Лесі Українки, оскільки вона не тільки написала драму, а й розпочала новий виток своєї драматургічної творчості, завдяки чому численні голоси її персонажів отримали статус класики української літератури. Власне, Оксана Забужко проводить альтернативну лінію життєвого шляху письменниці, насправді оминувши біфуркаційну точку життя Лесі Українки. У художньому світі поезії щасливе одруження з коханим Мержинським, народження дитини, зрештою, родинна злагода «закриває шлях» Ларисі Петрівні до контакту з «демоном творчості». Інакше кажучи, хеппі-енд тієї страшної ночі насправді стає смертоносним для Лесі Українки як митця, оскільки її повністю захоплює нова «роль» у річищі сімейних турбот.

Героїня Забужко – повна протилежність образу Міріам, апеляція до якого є головним вектором метадраматизму цього твору. Лариса Петрівна (Лесюня) – ніжна мати, кохана дружина, турботлива господиня, повністю зосереджена на миттєвостях у своєму домашньому кубельці, і щоденний ритм приносить їй гармонію, навіть інколи самовдоволення, гордощі, які властиві жінкам, схильним до змагань в оцінках успіхів своїх дітей. Тінь Міріам із «непрожитого» нею життя викликає інші асоціації, вона – блукалець із вічності, що невидимо огортає міні-світ Лариси Петрівни, нагадує про самотність, пристрасть, боротьбу, невтоленність почуттів, ненависть юрби, а, найголовніше, – кордон ірреальності, за яким панує фантазія, та «сила чарівна», яка дається вибраним, і нерідко – ціною власного життя. Синдром напливів пам’яті неіснуючого, що переслідує Ларису Петрівну, Оксана Забужко передає за допомогою лаконічної аплікації. Жінку змушує здригатися голос із єврейських кварталів (їх, до речі, було чимало в Києві початку ХХ ст.), яким, очевидно, кличуть дитину, що грається, додому:

– *Міріам!*

(*Міріам! Міріам! – захлинулась горбами луна*) [2, с. 174].

Спроби пригадування Лариси Петрівни марні, але невідступні, тому чоловік вважає за потрібне відвертати дружину від інтенсивних

зусиль проникнення в недосяжне, що справляє враження алюзії на наявний у цілком благополучної пані симптом психічного розладу, який потребує посиленої релаксації. Дослідники мнемонічних особливостей людини, указуючи на невичерпні можливості образного мислення, інколи прирівнюють останнє передусім з актуалізацією пам'яті та надаванням нового сенсу, нових кодів пратексту. Однак на цей рівень Лариса Петрівна вийти неспроможна, адже вона видужала не тільки від сухот, а й від творчості, яку у світі «інакшим» вважають патологією. Подружнє життя подарувало Ларисі Петрівні численні нюанси звичайних людських радощів, але не змогло повністю стерти рецидиви творчого безуму.

Явище драматизації ліричного твору доволі поширене в літературі й проявляється на різних рівнях тексту, зокрема на рівні пафосу і в різкій зміні емоційної тональності; суб'єктної і просторово-часової організації твору. На рівні поетичної граматики драматизації лірики сприяє варіювання граматичних фігур.

М. Бахтін визнавав специфічною структурою драматичного мислення його вибіркочу спорідненість із просторовими категоріями, а також зі здатністю сприймати світ і людину не в аспекті «діалектичного становлення», а у формі драматичного зіставлення. У поезії Оксани Забужко об'єктами зіставлення стають, з одного боку, вигаданий персонаж, а з іншого – умовно реальний образ Лесі Українки. Детальний опис простору створює специфічну атмосферу твору й задає драматизовану тональність жанру. Вже на початку простір побудований за принципом парадоксу: світ, «найбільш реальний з усіх можливих», – оксюморон, зухвало протиставлений об'єктивній реальності. У ньому закономірним є зворотний рух і панує «інакшість». Загалом перша строфа виконує роль, подібну до тої, що має ремарка в драмі. Притому в ній об'єднано декілька функцій, і найперша з них – топографічна. Цікаво, що простір поступово масштабується: світ – Київ – вулиця – хідник. У результаті такого чи не кінематографічного прийому відбувається наближення до персонажа, а водночас реалізується ще одна функція ремарки – авторський опис героя та його оточення, у цьому випадку – дитини.

Численні випадки виокремлення частини тексту в дужки, хоч і не завжди послідовні, також допомагають створити ефект міні-п'єси. Інколи ці фрагменти нагадують ремарку або справляють враження ремарки в ремарці:

У світі, найбільш реальнім з усіх можливих, – у такому самому Києві, тільки трохи інакшим (всі знайомі кав'ярні – по другому боці вулиць, рух екіпажів і авт тече в супротивну сторону)... [2, с. 173].

В іншому випадку – це внутрішній голос ліричної героїні, перейнятий побутовою суєтою:

бліда, ще дрібку знервована по пережитім уранці (підгоріла молочна кашка: розрахувати няньку!)... [2, с. 173].

Використання засобів монтажу й кадрування художньої ситуації так само супроводжуються характерною пунктуацією. У сукупності ці прийоми надають динамічності тексту.

Ще один виразний елемент, оформлений дужками, – риторичне звертання до пані Мержинської чи то її уявної знайомої, родички, а, може, і колективного персонажа, ретранслятора «народної мудрості»:

(а бачиш, Лесюню, добре казав тоді лікар: всі ті дівочькі сухоти – то просто од нервів, вийдеш заміж, народиш – і все минеться) [2, с. 173].

За своєю суттю ця репліка функціонально близька до хору в античній трагедії. З класичним драматичним жанром поезія Оксани Забужко споріднена ще на двох рівнях тексту: семіотичному (кров із пальця Мержинської) і метатекстуальному. Саме на останньому й розгортається світоглядний конфлікт твору, що є неодмінним чинником трагедії. Зіткнення відбувається не між персонажами, а цілим ілюзорним світом і його контргравцем – світом реальним, про який у поезії не йдеться, однак він усе ж присутній у метапросторі і з легкістю прочитується реципієнтом. Метатекст складається з кількох питомих компонентів: згадувана вище драматична поема «Одержима» та біографія Лесі Українки. Посередником між цими світами є образ вогненного янгола. Своєю появою в тексті він відкриває додатковий вимір, ускладнюючи художню структуру задзеркалля. Присутня алюзія на творчість Лесі Українки, для якої характерне звертання до теми природи натхнення та ролі музи.

Згадаймо такі твори Лесі Українки, як «До музи», «Зимова ніч на чужині», «Як я люблю оці години праці» та ін. Письменниця неодноразово наголошувала, що її тяжіння до стану натхнення завжди

переважало в її інтенціях. «І на своїм чолі твоє сіяння / Почуть бажаю хоч єдину мить» [4, с. 120], – звертається вона до Музи. Не лякав її навіть посланець із потойбічного світу, якого уособлює, скажімо, Ангел помсти чи Перелесник. Останній, за переказами, «Не дьяволом з'являвся, не марою, / Спадав летючою зорею в хату», дарував безсонні ночі народження «золотих квіток» [4, с. 198]. Побачення з ним відкривали чакри творчості, самозабуття, пориви в незвідане:

*І хтось немов схиляється до мене,
І промовляє чарівні слова,
І полум'ям займається від слів тих,
І блискавицею освічує думки [4, с. 198].*

Інфернальність «потойбічності» янгола в поезії Оксани Забужко приглушена, він трансформований до вигляду типового сірого сучасника, що в «попілавому плащі» маскується під кавомана. Однак насправді янгол віддано чекає свою обраницю, під його плащем – крила, які повинні запалити «вогністі шати» слів ще ненароджених з-під письменницького пера – Міріам, Прісцилли, Мавки, Долорес... Його місія може бути виконана тільки за умови зустрічі з єдиною жінкою-автором, здатною на офіру творчості. Але вона – у полоні обіймів звичайного чоловіка, вслухається в трем свого тіла, і неможливість пересікання координат «вогненного янгола» й Лесюні в підтексті Оксани Забужко постає справжньою трагедією культури.

Отже, метатекст поезії Оксани Забужко формується романом Льюїса Керрола, творами й біографією Лесі Українки. Його функція проявляється в створенні специфічного «задзеркального» хронотопу і, головне, драматизації ліричного твору за рахунок утілення віртуальної мнемосхеми, яке передбачає зіткнення реального життя та його вигаданої альтернативи.

Джерела та література

1. Біберова Г. Месниця? Зрадниця? Феміністка? Міф про Клітемнестру в поезії Оксани Забужко / Г. Біберова // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 53–63.
2. Забужко О. Друга спроба : вибране / О. Забужко. – К. : Факт, 2005. – 320 с.
3. Лазаренко Д. М. Категорія «метатекст» у термінологічній парадигмі сучасного літературознавства / Д. М. Лазаренко // Держава та регіони. Серія : Гуманітарні науки. – 2009. – № 3/4. – С. 21–26.
4. Українка Леся. Поезії / Леся Українка // Українка Леся. Збір. творів. У 12 т. Т. 1. – К. : Наук. думка, 1975. – 448 с.

5. Українка Леся. Драматичні твори (1896–1906) / Леся Українка // Українка Леся. Збір. тв. У 12 т. Т. 3. – К. : Наук. думка, 1976. – 397 с.
6. Українка Леся. Листи (1903–1913) / Леся Українка // Українка Леся. Збір. тв. У 12 т. Т. 12. – К. : Наук. думка, 1979. – 694 с.
7. Шаф О. Леся Українка – Оксана Забужко: до проблеми творчої комунікації / Ольга Шаф // Вісник Львівського університету. Серія : Іноземні мови. – 2012. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 243–249.

References

1. Bibierova, H. 2006. “Mesnytsia? Zradnytsia? Feministka? Mif pro Klitemnestru v poezii Oksany Zabuzhko” [Nemesis? Traitor? Feminist? Mith about Klitemnestra in Oksana Zabuzhko poetry]. *Slovo i chas* [Word and Time], 6: 53–63 (in Ukrainian).
2. Zabuzhko, Oksana. 2005. *Druha sprobа: Vybrane* [The Second Try]. Kyiv: Fakt (in Ukrainian).
3. Lazarenko, D. M. 2009. “Kategoriia «metatekst» u terminolohichnii paradyhmi suchasnoho literaturoznavstva” [The category “metatext” in the Term Paradigm of Contemporary Literary Theory]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Humanitarni nauky*. [State and regions: Humanitarian Science], 3/4: 21–26. (in Ukrainian).
4. Ukrainka, Lesia. 1976. “Poezii” [Poetry]. *Zibrannia tvoriv u 12 tomakh. Tom 1* [Collection of works]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
5. Ukrainka, Lesia. 1976. “Dramatychni tvory” (1896–1906) [Dramas]. *Zibrannia tvoriv u 12 tomakh. Tom 3* [Collection of works]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
6. Ukrainka, Lesia. 1979. “Lysty (1903–1913)” [Letters]. *Zibrannia tvoriv u 12 tomakh. Tom 12* [Collection of works]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
7. Shaf, O. 2012. “Lesia Ukrainka – Oksana Zabuzhko: do problemy tvorchoi komunikatsii” [Lesia Ukrainka – Oksana Zabuzhko: the problem of creative communication]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Inozemni movy* [Journal of Lviv University : Foreign Languages], 20: 243–249 (in Ukrainian).

Висич Александра. Поэзия Оксаны Забужко «Зазеркалье: госпожа Мержинская»: драматизация метатекста. Стаття посвящена аналізу поезії Оксани Забужко «Зазеркалье: госпожа Мержинская», в частности, дослідванню різноманітності форм метатекста в ній. Актуальними для цього дослідження являються трактування метатекста як пояснювального механізму, явлення самосвідомості літератури, направлені на пізнання природи творчості; крім того, як зовнішньої по відношенню до тексту конструкції. Особливу увагу приділено засобам драматизації ліричного твору на рівні пафосу, позначеної різким зміном емоційної тональності; на рівні суб'єктної та просторово-часової організації твору, драматичного порівняння. Виявлено, що в творі Оксани Забужко об'єктами порівняння стають, з однієї сторони, вигаданий персонаж з альтернативною історією життя, а з іншої – умовно реальний образ

Леси Українки. Доказано, що метатекст формується кількома значимими компонентами: романом Льюїса Керролла, произведениями и биографией Леси Українки. Его функция проявляется в создании специфического «зазеркального» хронотопа и, главное, драматизации лирического произведения и создании эффекта мини-пьесы.

Ключевые слова: метатекст, драматизация лирики, трагедия, реплика, Леся Українка.

Visych Oleksandra. The Poem of Oksana Zabuzhko “Through the Looking Glass: Mrs Merzhynska”: **Dramatization of Metatext.** This article analyzes the poetry of Oksana Zabuzhko “Through the Looking Glass: Mrs Merzhynska”, in particular, we study the diversity of metatext in it. Among others it is chosen such options of metatext as an explanatory mechanism, self-consciousness of literature aimed at understanding the nature of creative work; moreover external construction on relation to the text. Special attention is paid to the means of dramatization of lyrical work at the level of pathos that is marked by a abrupt change in emotional tone; as well as at the level of subjective and spatiotemporal organization of the work and its dramatic comparison. It is proved that the poem of Zabuzhko has two objects of comparison. They are a fictional character from the alternative history of life on the one hand and a conventionally real image of Lesia Ukrainka. It is found that metatext has been formed by several specific components: Lewis Carroll’s novel, biography and works of Lesia Ukrainka. Its function is in the creation of a specific “through-the-glass” time-space, and most importantly, lyrical dramatization of the poem and creation of the effect of mini-play.

Key words: metatext, dramatization of lyrics, tragedy, replica, Lesia Ukrainka.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2016 р.

УДК 821.161.2-1.09

Олеся Калинюшко

НОМО ФАВЕР ЯК НОМО VIATOR: МОДЕРНА ТА ПОСТМОДЕРНА ВІЗІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ЛІРИКИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ОКСАНИ ЗАБУЖКО)

У статті на основі порівняльного аналізу лірики Лесі Українки та Оксани Забужко встановлено залежність характеру мандрів героїнь від специфіки образу митця, сформованого в епохи модернізму та постмодернізму відповідно. Простежено, що модерна доба, возвеличуючи постать *homo faber(a)*, представляє мандри як шлях його духовного становлення, підтвердження стійкості та